

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het koppelingsbeginsel in Spinoza's politicologie

Klever, W.N.A.

Citation

Klever, W. N. A. (1988). Het koppelingsbeginsel in Spinoza's politicologie. *Acta Politica*, 23: 1988(3), 359-378.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449633>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449633>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het koppelingsbeginsel in Spinoza's politicologie

door W.N.A. Klever

Dat Spinoza's politieke theorie in veel opzichten buitengewoon origineel is, staat buiten kijf en wordt in recente literatuur meer en meer erkend.¹ Definitief is de tijd voorbij, dat Spinoza kan worden gezien in het verlengde van Thomas Hobbes, of dat zijn analyses kunnen worden gecombineerd met die van Grotius, Rousseau, Plato of Aristoteles. Dat betekent niet dat Spinoza met niemand affiniteit heeft. Bekend is dat hij een verwoed lezer van Machiavelli was en de geschriften van deze 'uiterst scherpzinnige Florentijn'², zoals hij hem noemde, door en door kende.³ Een andere opvallende verwantschap is die tussen het politieke denken van Spinoza en dat van De la Court, naar wie in *Tractatus Politicus* (TP) VIII/31 met de initialen 'V.H.' (Van Hove) wordt verwezen en die eveneens met een allesbehalve loze kreet ('prudentissimus') niet weinig wordt geprezen.⁴

In Nederland is er in de laatste jaren weer aandacht geschonken aan Pieter en Johan de la Court, nadat in de jaren vijftig het spits was afgebeten door Theo van Tijn.⁵ In deze recente literatuur, waarin vele aspecten van De la Courts werk fraai en ook zeer informatief worden belicht, wordt echter nergens ingegaan op het meest fundamentele inzicht dat de De la Courts ten aanzien van een optimaal functionerende politieke ordening wisten te bereiken en waarmee zij Spinoza diepgaand beïnvloedden.⁶ Een korte behandeling mijnerzijds van dit inzicht dat ik het 'koppelingsbeginsel' heb genoemd, is niet bekend geworden buiten de kring van Spinoza-scholars.⁷

In dit artikel wil ik dit koppelingsbeginsel, voor zover het Spinoza betreft⁸, uitgebreid behandelen, zowel historisch-filologisch als systematisch en politicologisch. Het lijkt me dat daar goede redenen voor zijn. Niet alleen is het van belang een schrijnende lacune in de historische politicologie ongedaan te maken; het thema heeft ook een actuele betekenis voor zover het inzicht biedt in een politiek mechanisme dat ook vandaag de dag nog werkt, zij het dat men er zich niet genoeg van bewust is. Een reflectie daarop kan niet alleen bijdragen tot politieke mondigheid maar

ook tot meer behendigheid.

Gaarne wil ik dan beginnen met een citaat uit het veelgelezen werk van Pieter de la Court: *Interest van Holland ofte Gronden van Hollands-Welvaren* (Amsterdam: Joan. Cyprianus vander Gracht, 1662).⁹ Dit citaat is niet zo maar een citaat. Het is de eerste zin, de openingszin van de 'Voorreeden' van *Interest van Holland*, waarin het grondprincipe van de auteur programatisch wordt uitgesproken:

'Dewijl *aller landen waarachtig interest* bestaat in het welvaaren der *Regeerders* en *onderdaanen* gesamentlik, en het zelve kennelik van *een goede regeering* hangd; soo moet men weten, dat een goede regeering is, niet daar het wel- ofte quaalik vaaren der *Onderdaanen* hangd van de deugd ofte ondeugd der *Regeerders*; *maar* (dat zeer aanmerkenswaardig is) *daar het wel en quaalik vaaren der Regeerders noodwendig volgd op ofte hangd van het wel- ende quaalik vaaren der Onderdaanen*. Want vermits men gelooven moet dat eygen altijd voorgaat, zal in *het eerste geval* eygen voordeel ook tot nadeel der gemeene onderdaanen werden gesogt. Maar vermits in *het tweede geval* eygen voordeel niet, dan door het gemeen, kan werden verkreegen, sal het selve door de *Regeerders* altijd werden betragt. Tantum de publicis malis sentimus, quantum ad privatas res pertinet; Niemand hinkt van een ander mans zeer' (1-2).

Wat staat hier? De tekst bevat de volgende elementen:

1. het algemeen welzijn (= het welzijn van allen) is het gevolg van een goede regering;
2. een goede regering bestaat essentieel in het gekoppeld zijn van het persoonlijk belang der regeerders aan het persoonlijk belang van de onderdanen (burgers),
3. omdat
 - a. ieder *altijd* zijn eigen belang nastreeft,
 - b. en dus het algemeen belang slechts via het eigen belang van de regeerders gerealiseerd kan worden.
4. de institutioneel-politieke koppeling van (2) prevaleert boven de morele kwaliteiten van de regeerders.

Dit koppelingsbeginsel wordt niet verder uitgewerkt, zelfs niet eens gebruikt in *Interest van Holland*, dat hoofdzakelijk de concrete belangen van Holland als handelsnatie schildert en daarbij in het algemeen een liberale politiek bepleit. De aandacht gaat hoofdzakelijk uit naar de commercie en haar gunstigste voorwaarden. Politicologische kwesties interesseren de auteur nauwelijks. Die staatkundige belangstelling is er wel in twee andere belangrijke werken, namelijk *Consideratien van staat ofte polityke weegschaal* (Amsterdam 1660¹⁰) en *Politike Discoursen* (Leyden 1662)¹¹, die beide door de in 1660 overleden broer Johan de la Court geschreven zijn en door Pieter slechts werden uitgegeven. Deze werken, die van een enorme belevingsrijheid in de politicologische literatuur van de oudheid en de Italiaanse re-

naissance getuigen¹², vertonen een eigen signatuur en ademen een filosofische geest, die van die van de lakenfabrikant en koopman Pieter verschilt. Alvorens op Spinoza over te stappen, trakteer ik de lezer nog gaarne op een citaat uit *Consideratien*, waarin het principe van de koppeling door Johan wordt beargumenteerd:

'Maar vermits uit voorgemelde fundamenten ook volgt (*in magna fortuna id aequius quod validius, Tac.*¹³) *dat de Regeerders*, als minder straffe vreezende, haare passien minder intoomen; en by gevolge *de boosaardigste menschen weezen zullen*: zoo kan men ligtelik zien, hoe veel aan een goede of quade Regeeringe gelegen is: En hoewel men, dienvolgende, zig geen volmaaktheid moet inbeelden; zo kan men nogtans zeer wel zeggen, dat het *de beste Regeering is*, daar het wel en quaalik vaaren der *Regeerders* geschaakeld is aan het wel en quaalik vaaren der *Onderdaanen*, alsmede dat het *de quaadste forme van Regeeringe is*, daar de *Regeerders* het welvaaren der onderdaanen niet kunnen vorderen, zonder zig zelve te beschaadigen, en daar zy, ter contrarie, de *Onderdaanen* kunnen beschaadigen en plonderen, tot haar eigen voordeel. Want (*qui sibi nequam cui bonus*¹⁴) voor eerst is niet klaar of men in deeze booze weerd, volgens de naturelike billikheid, het voordeel van 't Gemeen tot zijn eygen naadeel behoort te zoeken; maar het is aan de andere zijde zeer klaar dat de passien gemeenlik veel sterker zijnde als de Reeden, in alle gevallen (*Piu pesa une oncia d'util proprio che cento libre di stato. Paucis decus publicum curae, plures tuta disserunt. C. Tac.*¹⁵ *Wie brengt water tot een ander mans huis, als eigen in brande staat*) *daar eigen teegen gemeen strijd, het eigen zullen booven en het gemeen terugge doen drijven*, alsmede (*nemo gratis nequam*¹⁶) *dat het gemeen niet strijdende teegen het eigen, altijd door de Regeerders zal werden gezorgd, omdat, zo doende, eigen daardoor alleen werd verkreegen.*'

Voor de *Consideratiën* is de hier geïllustreerde betoogtrant, die doorspekt is van gezegden uit de oude en de nieuwe doos en bovendien van psychologisch realisme getuigt, typerend. Spinoza bezat dit werk in zijn huisbibliotheek. Men zou kunnen zeggen dat hij aan zijn laatste, onvoltooide geschrift het hier uitgesproken beginsel van Johan de la Court ten grondslag heeft gelegd. In het volgende zal ik dat trachten te bewijzen.

Spinoza gaat het er in de TP, zoals uit de ondertitel blijkt, vooral om hoe een maatschappij (of dit dan een monarchie of aristocratie of democratie is, doet niet terzake) moet worden ingericht om tyrannie enerzijds en anarchie of burgeroorlog anderzijds te voorkomen. Dit doel wil hij niet bereiken met een of andere vorm van filosofische utopie, zoals Plato of More die reeds geleverd hebben (daar heeft hij alleen maar verachting voor), maar door toepassing van politicologische kennis. Sociaal-psychologisch inzicht in het functioneren van mensen in hun onderlinge, vooral politieke, relaties is zijns inziens van uitermate groot belang voor politieke architectuur, zoals de kennis van mechanica, geometrie en bouwmateria-

len onmisbaar is voor het scheppen van goede bouwkundige voorzieningen. Het is zijn diepe overtuiging dat die politicologische kennis uitsluitend uit de ervaring en de geschiedenis geput kan worden, en dan vooral van die mensen wier hoofdtaak in de politiek gelegen heeft, de politici zelf. Zij hebben zijns inziens het beste beschreven wat er in feite in de politiek gebeurt. Als je wilt weten hoe de politiek zich historisch voordoet, anders gezegd, wat eigenlijk de politieke verschijnselen zijn, waarop de theorievorming gebaseerd moet zijn, dan moet je de politici lezen, die er met kennis van zaken en de nodige verbale begaafdheid over hebben geschreven. Spinoza put zijn materiaal niet uit enquêtes, officiële rapporten of filosofische bespiegelingen, maar uit de lectuur van Machiavelli, Tacitus, Flavius Josephus, Arrianos, Curtius, Seneca, Sallustius, Cicero, Perizius e.a., allen auteurs of historici, die zelf in hun leven politieke verantwoordelijkheid hebben gedragen en de hitte der strijd hebben gekend. De politieke werkelijkheid die hij aldus voor ogen krijgt, tracht hij als goed wetenschapsman uiteraard causaal te verklaren, door haar te deduceren uit algemene wetmatigheden van de natuur, in dit geval van de menselijke natuur. De verklaringmethode onderscheidt zich in niets van die der natuurkunde; sterker nog: de politieke theorie is een deel van de natuurkunde. Datgene wat we ervaren, wordt pas begrepen zodra we het als instantie van algemene wetmatigheden weten te zien, zodra we het in zijn noodzakelijk ontstaan uit zijn onvermijdelijke oorzaken meemaken. Dat is de spinozistische of natuurwetenschappelijke 'demonstratio' die bij de 'empirie' moet komen om het vereiste inzicht in de politiek op te leveren dat zich vervolgens tot politieke voorstellen of adviezen laat verwerken.

Voor Spinoza's eigen verwoording van deze methodologie raadplegen men het eerste hoofdstuk van de TP. Spinoza gaat er (terecht) van uit dat menselijke aandoeningen als eerbzucht, hebzucht, afgunst, haat, toorn etc. zich op dezelfde wijze laten bestuderen als de eigenschappen van de lucht (koude, hitte, donder en bliksem). Men kan te weten komen hoe mensen op elkaar en hun milieu reageren; men kan daar voorspellingen over doen op grond van het verworven inzicht. Die kennis heeft vervolgens ook praktische waarde voor de precisering en verbetering van de politieke ordening. Is het niet van kapitaal belang om te weten (in de echte, volle zin van dit woord) dat mensen altijd aan aandoeningen onderhevig zijn en daartegen niets vermogen, dat mensen meer tot wraakneming dan tot medelijden geneigd zijn, dat ieder zijn eigen uil een valk waant te zijn en wenst dat anderen zich richten naar zijn eigen nukken, dat men elkaar onherroepelijk bestrijdt en tracht te onderdrukken zodra er een tekort aan levensmiddelen is etc.? De verstandige wetgever die dat allemaal geacht wordt te weten, houdt daar eenvoudigweg rekening mee en zorgt voor

een *institutioneel contragewicht* tegen de kwalijke uitwassen van deze algemeen-menselijke reactiemechanismen. Wanneer Spinoza dit alles in enkele krachtige paragrafen uiteengezet heeft, kan hij niet nalaten om al meteen de grondgedachte van zijn hele politieke traktaat te formuleren, die hem hoog in het hart en voor op de tong zit, het koppelingsbeginsel, dat hij ook zo fraai bij De la Court geformuleerd vond:

'Het rijk (imperium) derhalve, welks heil afhangt van iemands trouw en waarin de taken (negotia) niet goed verricht kunnen worden, tenzij degenen die er mee belast zijn, bereid zijn om ze trouw te vervullen, zal allerminst stabiel zijn. Voor de continuïteit van een rijk (ut permanere possit) is het daarentegen vereist, dat zijn publieke zaken (res publicae) zo geregeld worden (ita ordinandae sunt), dat degenen die ze bedienen (qui easdem administrant) er, of ze nu door de rede geleid worden dan wel door hun affecten, niet toe gebracht kunnen worden om te kwader trouw te zijn of verkeerd te handelen (induci nequeant, ut male fidi sint seu prave agant). Voor de zekerheid (securitatem) van een rijk doet het er niet toe, wat mensen tot een correct besturen beweegt, als er maar juist bestuurd wordt (quo animo homines inducantur ad res recte administrandum, modo res recte administrantur). Innerlijke vrijheid of gemoedskracht is een private deugd; de deugd van een staat echter is veiligheid (securitas).'

Het is nog maar een eerste, vrij algemene aanduiding van het beginsel, maar dan toch zo substantieel en karakteristiek dat ik mij verplicht voel om de lezer ook het merendeel van Spinoza's eigen woorden te verstrekken, opdat hij zelf de vertaling kan controleren. Hij hoeft mij niet te geloven; hij moet door Spinoza's formuleringen tot inzicht geraken. De geciteerde passus (TP I/6) dient te worden beschouwd als de programmatistische samenvatting van Spinoza's traktaat en als de kern van zijn nuchtere politieke bekommernis. Het innerlijk van politici, hun bedoelingen en motieven, zijn volstrekt irrelevant voor 's lands welvaren. De stabiliteit en continuïteit van een politiek regiem is uitsluitend verankerd in instellingen en bepalingen die het verantwoordelijke of onverantwoordelijke politici onmogelijk maken om anders dan in het algemeen belang te handelen.

Spinoza – ook daarin onderscheidt hij zich van het gangbare filosofentype – laat het niet bij vage aanduidingen of algemene principes. De TP verschilt vooral hierin van alle overige politieke verhandelingen (als van Hobbes, Locke, Rousseau) dat het bestek van de beste vormen van diverse politieke structuren tot in details is uitgewerkt, voorzien van een empirisch-rationele verantwoording der voorstellen.

Enkele sublieme hoofdstukken overslaande, waarin de politieke macht in alle facetten geanalyseerd wordt en de beroemde rechtsdefinitie ('recht

wordt als macht gedefinieerd en wel als de macht der menigte') wordt bezeten, kom ik aan bij caput VII dat over de monarchie handelt en waar Spinoza begint met de meer concrete uitwerking en toepassing van zijn ideeën.¹⁷ Spinoza introduceert hier zijn beschouwingen over de 'fundamenten'¹⁸ van de monarchie met een verwijzing naar het feit dat mensen zich niet, zoals Hobbes nog dacht, op grond van een inzicht en besluit van de rede aaneensluiten, maar dat zij door hun affecten naar elkaar toe gedreven worden. Zij komen (altijd al) van nature bijeen (naturaliter convenire) doordat een gemeenschappelijke hoop en een gemeenschappelijke vrees hen te hoop drijven en tot aaneensluiting dwingen. Het zijn hun angsten en zorgen, hun onvermogen om zich alleen te wreken en voor eigen lijfsbehoud te zorgen, die hen omsmeden tot burgers van een gezamenlijke en enigermate georganiseerde troep. Wil die primitieve of meer ontwikkelde organisatie (die er altijd is en die nooit ontbonden maar slechts veranderd kan worden) enige standvastigheid bezitten, dan moet die als het ware een ingebouwd beschermingsmechaniek ('ars') bezitten. Nog voordat Spinoza in details treedt met betrekking tot de monarchie, wordt die koppelingstruc (want daar gaat het weer over) als de hoofdzaak voorop gesteld:

'Indien het met de menselijke natuur zo gesteld was, dat de mensen datgene wat het nuttigst is, het meest zouden begeren, was er geen enkel kunstmiddel (arte) nodig voor het tot stand brengen van eendracht en trouw. Maar omdat het vaststaat dat de menselijke natuur een geheel andere constitutie heeft, moet de staat noodzakelijkerwijs zo worden ingericht, dat allen zowel zij die regeren als zij die geregeerd worden, of ze het willen of niet (velint nolint), toch dat doen wat in het algemeen belang is, dat wil zeggen dat allen hetzij spontaan hetzij met geweld hetzij uit noodzaak gedwongen zijn om overeenkomstig de voorschriften van de rede te leven. Dat geschiedt indien de staatszaken zo geregeld worden, dat er niets van datgene wat het algemeen welzijn betreft in absolute zin toevertrouwd wordt aan de trouw van een enkeling (ut nihil... ullius fidei absolute committatur). Niemand immers is zo waakzaam, dat hij niet somtijds slaapt en er is nog nooit iemand geweest met zo'n krachtig gemoed dat hij niet eens, en vooral op momenten dat er de grootste zielekracht nodig was, gebroken werd en zich liet overwinnen. En het is voorwaar een dwaasheid om van een ander te eisen wat niemand van zichzelf kan vragen, namelijk dat hij liever voor een ander dan voor zich waakt, dat hij niet hebzuchtig is noch afgunstig, noch eerzuchtig etcetera, waar hij een mens is die dagelijks van alle affecten hevige emoties ondervindt' (TP VI/3).

Eigenlijk is dit nog maar een herhaling van wat in het eerste, programmatische en methodologische hoofdstuk reeds werd uitgesproken, zij het dat nu wat duidelijker de antropologische motivering wordt aangegeven. Eenmaal dat het menselijk beestje is zoals het is, kan het alleen maar mis gaan als één man of vrouw de zorg voor allen en de macht over allen krijgt

toevertrouwd. Gezien de constitutie van de mens, de wijze waarop hij werkt en noodzakelijk eigen belangen voortrekt, moet dat op een mislukking uitlopen en is het, politiek gezien, dan ook superdwaas. Ook de fysieke beperktheid van een enkeling, die o zo weinig kan weten en bovendien de halve tijd slaapt, maakt zo iets onzinnig. Te allen tijde heeft de volkswijsheid daartegen dan al maatregelen getroffen, wanneer tenminste de vorst de eigen positie al niet met een kliek versterkt had; het gaat erom dergelijke maatregelen te optimaliseren. Wat zijn de oplossingen die Spinoza door het hoofd schieten om een monarchie, als die er zo nodig moet zijn, te stabiliseren? Hoe ziet, vanuit een geaccumuleerde levenswijsheid en politieke ervaring, de constructie van een alleenheerschappij eruit, 'waaruit zekerheid voor de monarchie en vrede voor de menigte voortvloeit, met als resultaat dat de monarch dan maximaal eigenmachtig is, wanneer hij maximaal het belang van de menigte behartigt?' (VII/8)

Ik ga snel over een aantal punten heen.¹⁹ De militie moet enkel uit de burgers bestaan, niemand uitgezonderd. De commandant worde slechts voor korte tijd, hoogstens voor een jaar aangesteld. Grond en huizen zijn gemeenschapsbezit en worden jaarlijks tegen een prijs (die de belastinginkomsten van de staat vormt) verhuurd. Het volk is opgedeeld in 'familiae', dat wil zeggen groepen, afdelingen, gilden, 'standen' en klassen (dit woord gebruikt Spinoza ook) die een zekere eigenheid en eenheid vertonen in gedrag, bezigheden en belangen. Elke 'familia' levert 3, 4 of 5 vertegenwoordigers voor de 'Raad' van de koning, die daardoor zeer talrijk is. Elk jaar wordt een derde, vierde of vijfde van die raad vervangen. Ongeveer iedereen komt een keer aan de beurt. Van die familia-delegatie is er een rechtsgeleerde, de overigen zijn gewone burgers (die allen volgens Spinoza genoeg verstand van overheidszaken hebben). De koning kan niets doen zonder het advies van de raad in te winnen. De raad zorgt ook voor de uitvoering van de besluiten; niemand heeft toegang tot de koning dan via de raad.

Het raadslidmaatschap is behalve een voorrecht ook een plicht. Elke absentie (niet alleen 'absenteïsme' dus) wordt bestraft met een duchtige geldboete (summa aliqua pecuniae sensibili mulctetur) (VI/22). Hier ziet men al een eerste concreet teken van de ineenvlechting van publieke zaken en persoonlijk belang. De evenwichtige behartiging van het algemeen belang wordt onmogelijk wanneer grote delen of bepaalde klassen van de bevolking niet meepraten en meebeslissen, hetgeen het geval zal zijn bij ongestrafte verwaarlozing van de verplichte participatie. De grote Raad komt viermaal per jaar bijeen; het dagelijks bestuur wordt gevormd door een permanente vergadering van 50 leden ervan.

Voor de rechtsbedeling (ad iustitiam administrandam) wordt een ande-

re raad gecreëerd (bestaande uit rechtsgeleerden) die onder supervisie van de Regeringsraad werkt. Uit iedere 'familia' is er een rechter afkomstig, zodat klassenjustitie wordt tegengegaan. Wederom hebben we te maken met een tamelijk groot gezelschap, dit keer voor de wetsuitleg en rechtspraak. Ook hier geldt weer een strikte aanwezigheidsplicht en moet een rechter bij ziekte vervangen worden door een andere burger uit zijn clan.

De leden van de permanente regeringsraad en van het gerechtshof doen meer voor het algemeen belang dan van een gemiddelde burger verwacht mag worden en hebben daarom ook recht op een inkomen. Dit inkomen – let op de truc – is afhankelijk van hun taakvervulling. 'Het inkomen (emolumenta) van deze en de vorige raad moet eerstens bestaan uit de goederen van hen die door het hof ter dood veroordeeld zijn en verder ook van hen die tot een of andere geldboete veroordeeld worden. Bovendien ontvangen zij van iedere uitspraak over civiele geschillen een evenredig deel van de som der behandelde zaak van hem die de zaak verloren heeft; beide raden genieten deze inkomsten' (VI/29). Een regeringsraad dus of een gerechtshof dat alsmaar op reces is voor skivakanties en de zaken eindeloos laat slepen, snijdt daardoor in eigen vlees.

Het krijgsvolk krijgt geen soldij of remuneratie in vreedestijd. In oorlogstijd bestaat de honorering voor commandanten, officieren en hen die dagwerk verrichten uit de opbrengst van de buit (nulla alia emolumenta praeter hostium praedam). Zo is het altijd geweest in de mensengeschiedenis; Spinoza ziet geen reden om verandering in die zede aan te brengen. Je hoort hem denken: waarom zou iemand zijn leven in de waagschaal stellen, als zijn inkomen toch verzekerd is? Maar hij zal straks zelf tekst en uitleg geven betreffende deze 'fundamenten'!

Nadat Spinoza in het verklarende VIIe hoofdstuk heeft opgemerkt en aan de hand van het voorbeeld van de aan de mast vastgebonden Ulysses heeft geïllustreerd dat ook koningen menigmaal aan een onwrikbare constitutie gebonden zijn, komt hij weer meteen terug op zijn Leitmotiv, dat men bij alle politieke ordeningen vooral rekening moet houden met de menselijke gemoedsaandoeningen en het erop moet aanleggen dat men de zaken zo regelt dat de deelnemers aan het politieke spel hoe dan ook recht en wet boven persoonlijke belangen laten prevaleren. Fraaie wetten zijn daartoe niet toereikend; die leggen het af tegen private belangen. Men moet keiharde institutionele garanties inbouwen. Een staat die uitsluitend op de krachteloze hulp van wetten steunt (solo invalido legum auxilio nitatur), is wankel en stort bij het eerste stootje ineen.

Spinoza heeft in zijn 'fundamenten' gezorgd voor een brede maatschappelijke basis voor de monarchie, een betrokkenheid van alle geledingen; en bovendien voor een beveiliging van de monarchie, doordat de vorst,

bij schending van de constitutionele regelingen, noodzakelijkerwijs angst moet krijgen voor het verzet van de gewapende burgers. De nu volgende deductie van zijn voorstellen is glashelder en naar mijn mening onweersaanbaar:

'Aangezien het met de menselijke natuur zo gesteld is, dat ieder zijn eigen voordeel met de hoogste intensiteit nastreeft, en die wetten het meest rechtvaardig acht, die hem onontbeerlijk lijken voor het behoud en de uitbreiding van zijn zaak, en anderzins slechts in zoverre verdedigt als hij zijn eigen zaak daarmee meent te kunnen versterken, volgt hieruit dat het noodzakelijk is om mannen in de raad te kiezen, wier private belangen en voordeel (privatae res et utilitas) afhangen van het algemeen belang van allen en de vrede. Het is duidelijk, dat indien men uit elke groep of klasse van burgers (ex unoquoque civium genere sive classe) enkelen uitkiest, hetgeen in deze raad de meeste stemmen zal hebben, tot voordeel zal zijn voor het merendeel der onderdanen. En hoewel nu deze raad, die uit zo'n groot aantal burgers wordt samengesteld, noodzakelijk ook velen zal tellen die nogal weinig ontwikkeld zijn (rudi admodum ingenio), is het toch zeker, dat eenieder in de zaken, die hij lange tijd met grote toewijding heeft waargenomen, voldoende slim en geslepen is. Indien men derhalve niemand verkiest die niet tot zijn 50e jaar zijn zaken met ere gedreven heeft, dan zullen allen bekwam genoeg zijn om raad te geven in zaken die hun eigen belangen raken, vooral indien men hun in zaken van enigszins groter belang voldoende bedenktijd geeft' (VII/4).

De premissen worden met apodictische stelligheid geponeerd. Dat kan ook, want Spinoza heeft ze in de *Ethica*, vooral in het derde deel ervan, uitgebreid en afdoende bewezen. Bovendien zal elk mens met gezond verstand ze reeds op het eerste gezicht als juist moeten erkennen, als hij tenminste niet door godsdienstige superstitie of andere vooroordelen in het rijk der fantasie verkeert. De rest van het citaat maakt duidelijk waarom Spinoza medezeggenschap van alle geledingen, ook van arbeidersgroeperingen en ongeletterde burgers, eist. Volgens het Poolse spreekwoord, dat wie niet meepraat levend begraven wordt, zal het met hun belangen, met de algemene billijkheid en eerlijkheid ook, onherroepelijk gedaan zijn, als zij er niet bij zijn en uitsluitend de andere geledingen, de academisch gevormden bij voorbeeld of de beter bedeeden, het voor het zeggen hebben. Spinoza is het volmaakte tegendeel van een elitedenker; wijsheid is niet het erfdeel of privilege van enkele groepen, bij voorbeeld van hen die wetenschappelijk opgeleid zijn.

Ik kan helaas niet alle toepassingen van het koppelingsbeginsel en de daarbij behorende toelichtingen de revue laten passeren. Het uitzicht op een eervolle positie als raadslid, dat iedere burger heeft, brengt de menigte in verzet, wanneer de zittende machthebbers eventueel het kringetje zouden willen inkrimpen en de kieswet zouden willen wijzigen. 'Allen wor-

den immers allermeeft door eerzucht gedreven' (VII/6): alweer een natuurwet, die het menselijk gedrag bepaalt. Men zal zich wel tienmaal bedenken voor men tot oorlogvoering besluit. Oorlog kost immers geld en bloed. Oorlog belemmert de handel, waardoor iedereen bij gebrek aan eigen bezit en kapitaal de kost moet verdienen. Tenzij de nood zeer hoog is, zal de buitengewoon grote raad (ongeveer 5000 leden) er tegen zijn. Aan de koning was het wettelijk verboden om een buitenlandse vrouw te huwen, zodat de complicatie dat de vorst zo nodig zijn buitenlandse familiebelangen tegen het volksbelang in moest behartigen, uitgesloten is. Een ander voordeel van de buitengewone getalsgrootte van de raden is ook dat daardoor omkoperij onmogelijk wordt (VII/9). Er zijn nog veel meer institutionele voordelen aan verbonden. 'De koning zal hetzij uit vrees voor de menigte ofwel om de meerderheid der gewapende burgerij aan zich te verbinden, ofwel gedreven door idealisme om voor het algemeen belang te zorgen, steeds die mening bevestigen, die de meeste stemmen verkregen heeft, dat wil zeggen die het voordeligst is voor het grootste deel van het rijk' (VII/11). Zo grijpt alles dus prachtig in elkaar, als raderen in een machine. De raadsliden zitten niet levenslang in de raden; dat betekent dat ze uit vrees voor de wraak van hun opvolgers (succedentium metu) zich wel zullen hoeden voor losbandigheid en partijdig wanbeleid. Ook de rechters zijn te talrijk dan dat ze kunnen worden omgekocht en ook daar geldt dat de vrees voor de opvolgers hen in bedwang houdt.²¹ Spinoza maakt de lezer duidelijk dat een absoluut bewind van een enkeling volslagen onmogelijk is. Wanneer er geen sprake is van een klik rond een gewelddadig tirannenbewind, is het altijd de menigte waarop de macht van de overheid of vorst steunt. Er is geen gezag 'nisi connivente multitudine'²⁵, tenzij met instemming van de menigte en haar vertegenwoordigers. Vervalt deze, dan vervalt het gezag en daarmee de macht.

In mijn weergave van Spinoza's voorstellen voor een optimale aristocratie (of regentenregiem) zal ik nog beknopter moeten zijn en mij helemaal moeten beperken tot de meest significante toepassingen van het koppelingsbeginsel. De soevereiniteit berust hier bij de patriciërs in plaats van bij een vorst: zij bezetten de raden en delen de lakens uit. Het volk heeft niets te vertellen; het is als het ware vreemdeling in eigen land. Spinoza voegt eraan toe: zoals in Holland (ut in Hollandia fit)!(VIII/10). De macht is hier volledig geconcentreerd in een aparte stand, die voor eigen coöptatie zorgt. Om te voorkomen dat de macht het privilege van een nog kleinere kring gaat worden of zelfs bij een dictator komt te liggen, dienen er voorzieningen tegen een dergelijke machtsinkrimping te worden gemaakt. Men moet trachten te bereiken dat er steeds één patriciër op 50 mensen blijft (VIII/13). Het degeneratiegevaar van dit regiem schuilt in de

schaarste (paucitas) aan regenten! Om dit te voorkomen, ontwerpt Spinoza een registratiesysteem, zodat men een afwijking van de vereiste verhouding 1:50 kan waarnemen. Zoals gezegd worden de overheidsorganen door regenten bezet. Er is weer een grote, talrijke raad, uit welks midden de 'syndici' of senatoren voor het dagelijks bestuur worden gekozen. Deze senaat is een vijftigste deel van de regentenraad. De senatorenrang kan men niet krijgen voor zijn zestigste. Nu zijn we zover in het betoog van Spinoza dat het koppelingsbeginsel weer op de proppen komt, met evenveel kracht als altijd:

'Aan de Staatsraden (syndici) moet evenmin als aan welke andere ambtenaar (overheidsdienaar, status ministro) een vaste bezoldiging (stipendium) worden toegekend, maar alleen zodanige baten (emolumenta), dat zij niet in staat zijn om zonder groot nadeel voor zichzelf de overheidstaken (rem publicam) slecht te bedienen (prave administrare). Want dat het niet meer dan billijk is aan de ambtenaren van dit rijk een beloning voor het opgedragen werk toe te kennen, lijdt geen twijfel, daar de meerderheid van zulk een rijk uit 'plebs' bestaat, voor welks veiligheid de patriciërs waken, terwijl het zelf geen enkele zorg draagt voor staatsaangelegenheden, maar slechts voor eigen zaken. Maar omdat niemand (zoals we in art. 4 van hoofdstuk 7 zeiden) andermans zaak (causam) verdedigt, tenzij voor zover hij zijn eigen zaak daardoor meent te kunnen versterken, moeten de zaken noodzakelijkerwijs zo geregeld worden, dat de ministers, die de overheidszorg dragen, dan allermeeft voor zichzelf zorgen, wanneer zij allermeeft het algemeen welzijn behartigen' (VIII/24).

Over politiek realisme gesproken! Men kan de verleiding haast niet weerstaan om zich dromerig af te vragen wat er thans zou gebeuren, indien deze uiterst rationele overweging in het politieke bedrijf van vandaag gestalte kreeg. Zou de ambtenaren, rechters of andere overheidsdienaren nog traagheid verweten moeten worden, indien hun inkomsten rechtstreeks afhankelijk waren van de taakvervulling, niet alleen van de manier en het tempo der taakvervulling, maar ook in die zin, dat de taakvervulling de inkomstenbron constitueert? Zou langs die weg niet een oplossing gevonden kunnen worden voor de inkringing van het massale ambtenarenapparaat en het terugbrengen van het financieringstekort? Een vast salaris voor strikt bestuurlijke of rechterlijke overheidsfuncties is volgens Spinoza niets minder dan de pest voor de staat, gezien de onontkenbare wetmatigheden van het menselijk gedrag.²⁰

Spinoza's oplossingen voor de koppeling van persoonlijk aan algemeen belang in het geval van de staatsraden of senatoren zijn ingenieus. Hun belangrijkste taak is de zorg voor de handhaving van de staatsregeling. De grootste ellende in een regentenregiem is de bijna onbestrijdbare tendentie dat de werkelijke macht in steeds minder handen komt te liggen. Het is

daarom van het allergrootste gewicht om de verhouding van één regent op vijftig burgers en van één senator op vijftig regenten constant te houden. Willen de senatoren hun taak, om dat grote staatsbelang te dienen, menselijkerwijs gesproken kunnen blijven uitvoeren, dan kan dat alleen wanneer hun diepste drijfveren (hebzucht, eerzucht) daarvoor als hefboom gebruikt worden; anders worden ze onherroepelijk meegesleurd in de maalstroom van rechtsverkrachting die naar de dictatuur van een kliek of een enkeling leidt. In de eerste plaats moeten ze daarom weten hoeveel burgers er van jaar tot jaar in het land zijn en moet deze wetenschap een deel van hun inkomen constitueren. Dat geschiedt doordat iedere burger de plicht heeft zich jaarlijks te melden en te laten registreren onder het overleggen van een geldstuk ter waarde van 1/4e ons zilver. Als de senatoren daar dan niet achterheen zitten, gaat hun inkomen achteruit. Verder moeten ze er ook voor waken dat de regentenraad regelmatig wordt aangevuld, zodat de verhouding van één regent op vijftig burgers gehandhaafd blijft. Elke nieuw gekozen regent levert hun een flinke duit op, door de gekozen regent te betalen: 25 pond zilver. Verder valt de senatoren de afwezigheidsboete van de regenten die hun raadgevende taak verzuimen, toe en delen ze met de rechters in de inkomsten uit verbeurdverklaringen van goederen. Op dezelfde wijze treft Spinoza ook maatregelen om te voorkomen dat de Raad van State zelf kleiner wordt.

Behalve een toezichthoudende Raad van State wordt er uit het grote regentencollege ook een regeringsraad of parlement (ook senaat genoemd) gekozen voor het daadwerkelijke besturen van het rijk. Dit lichaam moet uit ongeveer 400 raadsleden bestaan (een twaalfde deel van het aantal regenten), die er niet te lang zitting in mogen hebben om niet door machtswellust bedorven te worden en opdat iedere regent de kans krijgt daarin ooit zijn bestuurlijke capaciteiten te tonen. Men kan hier geen lid van worden voor zijn vijftigste. Zoals altijd ontmoeten we ook hier weer Spinoza's zorg om het koppelingsmechanisme in te bouwen in zijn politieke architectuur.

'De inkomsten der raadsheren (senatorum emolumenta) moeten van dien aard zijn, dat ze meer belang bij vrede dan bij oorlog hebben, en daarom moet hun een honderdste of een vijftigste part worden toegewezen van de waren die uit het rijk naar andere streken of uit andere streken in het rijk worden ingevoerd. Want zodoende kunnen we er zeker van zijn dat ze de vrede zo veel mogelijk zullen bevorderen en nooit de oorlog zullen uitlokken' (VIII/31).

Als men bedenkt dat Hollands welvaart hoofdzakelijk op de bloeiende handel en scheepvaart gebaseerd was en Amsterdam zich zelfs tot de rijkste handelsmetropool ter wereld had ontwikkeld, kan men bedenken welke betekenis een eventuele invoering van deze maatregel zou kunnen heb-

ben voor de aantrekkelijkheid van het lidmaatschap van het parlement en indirect voor het in stand houden van de vrede (en daarmee van het 'welvaaren'). Grote geldelijke inkomsten voor de raadsheren ziet Spinoza alderminst als een bezwaar. De vrede wordt niet gauw te duur gekocht. En een vergelijking van de toestand bij een regentenregiem met die van een monarchie (die meestal wegens oorlogvoering en extreme luxe aan het hof geldverslindend en drukkend is voor de bevolking) pakt zijns inziens gunstig uit voor het volk dat door regenten geregeerd wordt.²¹

Wat betreft de samenstelling van het gerechtshof waakt Spinoza er weer voor dat alle rassen of groepen vertegenwoordigd zijn (om klassejustitie tegen te gaan, VIII/37) en dat het lichaam zo omvangrijk is en wat zijn bezetting betreft regelmatig wisselt, dat omkoperij systematisch uitgesloten wordt. De inkomsten van de rechters hebben uiteraard weer zijn bijzondere aandacht. De regeling verschilt hier niet wezenlijk van die van een gerechtshof in een monarchie. De opbrengsten der vonnissen bepaalt hun inkomen.

'Op deze wijze zal er voor gezorgd zijn, dat zij niet onbillijk zijn jegens de gewone mensen (in plebeios) noch uit vrees de regenten ontzien. Want behalve dat die vrees reeds door hun hebzucht (avaritia), en dat nog wel versluierd onder de schone naam van rechtvaardigheid, getemperd wordt (temperetur), komt daar bij, dat ze te talrijk zijn, en dat zij niet openlijk stemmen...' (VIII/41).

Men ziet het: Spinoza is de absolute tegenpool van een elitedenker. Het gaat hem om het rationeel bedenken en uitrekenen van een politieke structuur die het welzijn van allen en daardoor de stabiliteit van een staat waarborgt. Dat hebzucht het leven van een ieder fundamenteel beheerst, wordt door hem als politiek analyticus niet alleen volmondig erkend, maar bovendien gebruikt in zijn constructie. Wat is er nou mooier dan dat die hebzucht, 'versluierd onder de schone naam van rechtvaardigheid' (specioso iustitiae nomine adumbrata), waarvoor iedereen, althans naar buiten toe, vanuit ondoordachte morele overwegingen de grootste achting heeft, de angst voor latere represailles van vermogende regenten als een doeltreffend tegengewicht in bedwang houdt en aldus bijdraagt tot eerlijke rechtspraak?

Spinoza's uiteenzettingen zijn meer dan geniaal. Het is onbegrijpelijk dat noch de criminologen en politicologen, noch de staatsrechtsgelcerden of staatsvormers van deze tijd (of vorige eeuwen) er enige aandacht aan schenken. Men laat daarmee een goudmijn van ideeën ongedolven en ongebruikt liggen.

Ik ben nu bijna klaar met mijn overzicht, waarbij ik uiteraard vele interessante details achterwege moet laten, waaronder de beschouwingen

over de stedenbond (cp. IX) en die waarin Spinoza Livius' en Machiavelli's oplossing voor incidenteel staatsherstel door middel van de aanwijzing van een almachtige dictator kritiseert. In zijn *Discorsi* geeft Machiavelli duidelijk blijken van sympathie voor de Romeinse praktijk om af en toe langs deze weg het opgehoopte vuil uit het staatslichaam te doen verdwijnen en de oorspronkelijke toestand te herstellen. Spinoza ziet daar meer nadelen dan voordelen uit voortvloeien en onderstreept in dit verband voor de laatste maal het beginsel dat hem bij al zijn architectonische overwegingen geleid heeft. De bestrijding van wantoestanden en het de kop in drukken van kwade ontwikkelingen voordat ze ver om zich heen gegrepen hebben, moet geïnstitutionaliseerd worden in een permanent 'rijkszwaard' in plaats van toevertrouwd worden aan de grillen van een dictator, die kwade en goede burgers tegelijk in het verderf kan storten. Spinoza heeft daarin trachten te voorzien met de instelling van raden of lichamen wier uitsluitende taak bestaat in het handhaven van de grondwet en het onschadelijk maken van staatsgevaarlijke ontwikkelingen, waarbij dan de uitvoering verankerd wordt in natuurwetten van het menselijk gedrag. Zoals geen meesterdenker vrij is van enige trots over zijn werk, is ook Spinoza dat niet in zijn terugblik op een van de laatste pagina's die hij in zijn kortstondige leven geschreven heeft.

'Ik concludeer derhalve, dat die algemeen verbreide kwalen van de vrede (*illa pacis vitia*), waarover we hier spreken, nooit direct²² maar juist indirect moeten worden tegengegaan, namelijk door het rijk zodanig in te richten (*talia imperii fundamenta iaciendo*), niet dat de meerderheid der burgers verstandig zal leven (dat is onmogelijk), maar dat zij door die aandoeningen geleid wordt (*iis affectibus ducantur*) waaruit het grootste nut voor de staat ontstaat. Daarom moet hier vooral op aangestuurd worden dat de rijken niet matig (*parci*) maar juist hebzuchtig zijn. Want het kan niet betwijfeld worden, dat als deze aandoening van hebzucht, die universeel en constant is, door eerzucht wordt aangewakkerd, de meesten zich ten zeerste zullen toeleggen op de oirbare (*sine ignominia*) vermeerdering van hun bezit, waardoor ze in aanzien zullen geraken en grote schande ontgaan. Letten we nu op de grondslagen van beiderlei regentenregering, door mij in de twee vorige hoofdstukken uiteengezet, dan zullen we zien dat dit alles juist het gevolg van hun inrichting is' (X, 6-7).

Zo zien we dan Spinoza, die zelf slechts met mate van aardse goederen genoot (doch ze zeker niet versmaadde²³), een pleidooi voeren voor institutionele begunstiging van en inspelings op de menselijke hebzucht en eerzucht om langs die weg het publieke welzijn te garanderen. Waar Plato en Aristoteles leren dat het met het heil van de staat gedaan is bij mateloze en de grens van het noodzakelijke overschrijdende hebzucht der burgers, in

het bijzonder degenen die met politieke verantwoordelijkheid belast zijn²⁴, gaat Spinoza – en ook hier is hij dus weer radicaal en volstrekt abnormaal in vergelijking met alle andere politicologen²⁵ – juist deze onuitroeibare en daarom maar beter niet te miskennen streving van alle mensen inschakelen en zelfs bevorderen om er het beste uit te krijgen wat in een politieke samenleving haalbaar is. En het is niet alleen de algemeen menselijke hebzucht, die door hem politicologisch geëxploiteerd wordt, hetzelfde doet hij ook met de eierzucht, waardoor immers eveneens iedereen geleid wordt. Ik heb daar tot nu toe weinig naar verwezen, maar wil toch niet nalaten daar nu een voorbeeld van aan te halen. Spinoza stelt voor dat 'hoogwaardigheidsbekleders' (wat een relevant Nederlands woord in deze context!) ook volgens bepaalde wettelijke reguleringen de daarbij behorende uiterlijke onderscheidingstekenen dragen, primair bestaande in een speciale kledij.

'Naar vreemde kleding zullen zij verder nooit verlangen noch de vaderlandse klederdracht verwerpen, indien bij de wet wordt vastgesteld dat de regenten (*patricii*) en zij die voor ereposten in aanmerking komen, aan een bijzondere kleding kenbaar zijn ... Bovendien kunnen in elk rijk weer andere middelen worden uitgedacht in verband met landaard en volksgeest, en moet er daarbij vooral op gelet worden, dat de onderdanen meer spontaan dan door de wet gedwongen hun plicht vervullen' (X, 7). 'De mensen moeten zo geleid worden dat zij de indruk hebben dat ze niet geleid worden maar geheel uit eigen aandrif en vrije wil leven, zodanig dat zij beheerst worden door vrijheidsliefde, winstbejag (*rei augendae studio*) en de hoop om 's lands ereposten te verkrijgen' (X, 8).

Ook toga, habijt en jacket kunnen hun rol in een staatsbestel vervullen en, alweer met de hefboom ener natuurlijke aandrift, mensen tot behartiging van het algemeen belang drijven zonder dat ze daar op uit zijn. Nee, Spinoza was geen wereldvreemde figuur, zoals wel eens wordt beweerd door terzake onkundigen, hij wist drommels goed wat mensen beweegt en heeft dat als een onovertroffen psycholoog in *Ethica III* geanalyseerd. In zijn *Tractatus Politicus* doet hij niet veel anders dan deze mensenkennis toepassen en gebruiken om datgene wat vele politici en wetgevers uit de mensengeschiedenis als de beste regelingen hebben voorgehouden, af te leiden en aldus te bewijzen.

'Toen ik mij op de politiek toelegde, had ik geenszins de bedoeling om iets nieuws of ongehoords te presenteren, maar slechts datgene, wat met de praktijk optimaal overeenkomt, op zekere en onbetwijfelbare wijze te bewijzen of uit de conditie van de menselijke natuur zelf af te leiden' (I, 4).

Spinoza fundeert de beste vormen van de gangbare typen staatsbestel

uitsluitend op de algemene menselijke neigingen ('communi hominum affectu', X, 10). Dat biedt de meeste zekerheid voor stabiliteit en overheidsgezag, voor vrede en welzijn. Dat neemt niet weg, dat ook zulke goed ingerichte politieke organisaties wel eens in elkaar kunnen storten. Dat is geenszins een weerlegging van de degelijkheid en gewenstheid ervan. Het beste bouwwerk kan door een aardbeving of ander natuurgeweld bezwijken. 'Niets is zo sterk', zo luidt het fysische grondaxioma van deel IV, het politicologische deel van de *Ethica*, 'of er bestaat nog iets machtigers of sterkers', dat het kan overweldigen. Dat geldt ook voor de sterkste en best ingerichte staat. Hier zijn het niet zozeer aardbevingen of andere natuurrampen die de zaken totaal overhoop halen, maar wat Spinoza noemt 'uiterst benarde omstandigheden' (in maximis tamen imperii angustiis). We mogen daarbij misschien denken aan de toestand van de Weimar Republiek: Duitsland dat gebukt ging onder de verplichting van de onmogelijk op te brengen herstelbetalingen, de schande van de verloren oorlog, de armoede en ellende, de buitengewoon grote werkloosheid, met daarbij de gevolgen van de Newyorkse beurskrach. Daar was een volk in angst en onzekerheid over de toekomst, een volk bovendien dat door innerlijke verdeeldheid de wanhoop nabij was. Daar heb je zo'n allesbehalve unieke historische situatie, waarin de hebzucht en eierzucht het moeten afleggen tegen de angst, waarin dus de angst de allesbeheersende kracht wordt.

'Hoe volkomen dus een staat is ingericht en hoe voortreffelijk alles grondwettelijk ook geregeld is, in uiterst benarde omstandigheden van het rijk, wanneer allen door een zekere panische angst bevangen worden, keuren ze, zonder rekening te houden met de toekomst of met de wetten, uitsluitend dat goed wat de vrees ingeeft. Aller gezichten richten zich op een beroemde krijgsheld, die ze boven de wetten stellen (...) en aan wiens eerlijkheid (fides) ze de zorg voor de hele republiek toevertrouwen (committunt); dat was voorwaar de oorzaak van de ondergang van het Romeinse rijk' (X, 10).

Een groter en sterker rijk, een beter georganiseerd rijk, een rijk dat meer eeuwen getrotseerd heeft, heeft er naar de mening van Spinoza niet bestaan. En daar kunnen we hem wellicht gelijk in geven. Sindsdien hebben we in onze westerse geschiedenis nog vele andere machtige rijken aan angst en uit angst geboren dwaze regelingen ten onder zien gaan. Spinoza heeft ook dat op voorhand als een min of meer natuurlijke gang van zaken beschreven. Hij had trouwens ook in zijn eigen korte leven meegemaakt hoe de angstige en opgejaagde muitende massa de gebroeders De Witt, die in opdracht van de provinciale staten van Holland de zaken beheerden, wreedaardig had gelyncht en de neiging had om zich met huid en haar aan de grillen van een Oranje-vorst uit te leveren. Het is gelukkig niet zo ver

gekomen, dat deze alle zeggenschap aan zich kon trekken; hij (prins Willem III) was te zeer afhankelijk van de medewerking van het grootkapitaal en de ervaren regenten, om te kunnen uitgroeien tot een absolute vorst, zoals die in de daaropvolgende eeuw in enkele Europese staten nog voorkwam.

Het zal duidelijk zijn dat het koppelingsbeginsel de grondslag vormt of liever de kern is van het wetenschappelijke en geometrisch bewijzende politieke denken van Spinoza. Ik ben ervan overtuigd dat de lezer, die nog niet eerder met Spinoza kennis maakte, tevens verrast zal zijn over de oorspronkelijke uitwerkingen die Spinoza aan dit beginsel geeft en vooral over het handige gebruik dat hij daarbij maakt van menselijke gedragswetten.

Een dergelijk politicologisch betoog geeft inzicht en geeft te denken. Dat is er ook de bedoeling van. Spinoza claimt zeker niet dat zijn uitwerking of toepassing van het koppelingsbeginsel de enig mogelijke is. Hij bespreekt trouwens varianten en laat ruimte voor andere oplossingen. De modellen die hij voorstelt, zijn nooit in deze vorm in praktijk gebracht en zelfs niet nagestreefd. Ook dat verbaast hem zelf niet. Hij beschrijft immers de optimale vorm van een monarchie, van een regentenregiem, waarbij een stad de hoofdstad is en van een regentenregiem in een stedenbond. En hij weet zelf beter dan wie ook dat dergelijke optimale vormen limietsituaties zijn die in de werkelijkheid nimmer in zuivere vorm kunnen voorkomen. Hier laat zich een vergelijking trekken met zijn beschrijving van de vrije mens, aan het einde van deel IV van de *Ethica*, die eveneens een weergave is van de niet-bestaande, niet aan uitwendige en bedreigende invloeden onderhevige mens. In al deze verhandelingen is en blijft Spinoza toch de wiskundige, die de zuivere vormen analyseert, zoals men een cirkel beschrijft als een figuur waarvan alle punten even ver van het middelpunt verwijderd zijn terwijl men zeker weet dat zo'n cirkel nergens in de concrete wereld bestaat. Desalniettemin is dergelijke wiskunde of geometrie nuttig voor de bouwkunde en andere technieken. Op dezelfde wijze is ook de wiskundige spinozistische politicologie, die de absolute, smetteloze modellen ontwerpt, buitengewoon nuttig voor de inrichting van de maatschappij. Zelf onderga ik tenminste bij de lectuur van de TP het gevoel, dat hier op de meest effectieve en sublieme wijze beschreven wordt wat er in politicis aan de hand is.

Als men onder 'waar' verstaat 'precies weergevend wat er in feite gebeurt', zijn ook de bekende valwetten, die de val van lichamen in het niet-bestaande luchtledige formuleren, niet waar. Toch zijn zij, in andere zin opgevat, de beste formule. In deze superieure zin ook zijn Spinoza's uit-

spraken en conclusies de beste *formules* die ooit het politieke leven beschreven hebben. Zij zijn de kernachtige samenvatting en aanduiding van de krachten die het politieke speelveld beheersen.

Noten

1. Ik moge hier verwijzen naar de publikaties van A. Matheron, A. Negri, P.F. Moreau, E. Balibar, C. Lazzeri en vele artikelen in de banden van *Studia Spinozana*.

2. Zie *Tractatus politicus* (voortaan TP) V/7 en X/1.

3. De plaatsen die de invloed van Machiavelli verraden, zijn vele malen talrijker dan M. Calvetti, *Spinoza lettore del Machiavelli* (1972) laat vermoeden. Er is dringend behoefte aan een nieuwe vergelijkende studie.

4. In de inventaris die na Spinoza's dood van zijn boekerij is opgemaakt, kwam Machiavelli tweemaal voor (*Tutte le opere* in quarto [1550] en een Latijnse vertaling, *Princeps*, in een Baselse octavo-uitgave [1580]) en De la Court eenmaal, namelijk met de *Politieke Discoursen* (Leyden: Hackius 1662). Ook Tacitus, Curtius, Flavius Josephus, Arrianos en Antonio Perez, allen in Spinoza's bibliotheek vertegenwoordigd, zijn belangrijke inspiratiebronnen. Zij zijn de in het eerste hoofdstuk genoemde 'politici' die zich, in tegenstelling tot de utopieën en satiren ontwikkelende filosofen, door de ervaring hebben laten onderwijzen en daarom 'veel beter over politieke zaken geschreven hebben dan de filosofen' (1/2).

5. Theo van Tijn, 'Pieter de la Court. Zijn leven en zijn economische denkbeelden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 67, 1956, 304-370. De recente publikaties zijn: Ivo W. Wildenberg, *Johan en Pieter de la Court, Descriptieve persoonsbibliografie en receptiegeschiedenis*, 1986, en H. Blom en I. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court en zijn tijd*. APA, Maarssen 1986. Ook H.W. Blom, *Spinoza en De la Court*, Leiden 1981.

6. Dit ondanks het feit dat Van Tijn het duidelijk had gesignaleerd: 'Uitgaande van de menselijke, individualistische zelfzucht als onwrikbaar principe interesseert Pieter de la Court zich niet meer voor die menselijke zelfzucht als zodanig maar voor die staatsvorm, waarin zij het meest ten goede kan worden gebruikt' (o.c. p. 333).

7. Zie W.N.A. Klever, Power: conditional and unconditional, in *Spinoza's political and theological thought. International symposium*. (red: C. de Deugd). North Holland, Amsterdam 1984, 95-106. Zonder het uit te werken, heb ik er ook op bedoeld in mijn Spinoza, *Hoofdstukken uit de politieke verhandeling*. Ingeleid, vertaald en van commentaar voorzien door W.N.A. Klever. Boom, Meppel/Amsterdam 1985, p. 98 e.v.

8. Voor zover mij bekend, wordt het koppelingsbeginsel niet geëxpliciteerd door voorgangers van dit tweetal. Noch Machiavelli of Hobbes noch Tacitus, Cicero of Aristoteles hebben daar afzonderlijke beschouwingen aan gewijd.

9. In deze band bevindt zich allereerst *Historie der gravelike Regering in Holland*. Verder de volledige tekst van de *Afzwering* (160-183) van 1581, alsmede de *Deductie* der Staten van Holland (185-199).

10. De ondertitel van dit werk luidt 'waar in met veele Reedenen, Omstandigheden, Exempelen en Fabulen werd overwoogen, welke forme der Regeeringe, in speculatie geboud op de practijk, onder de menschen de beste zy'. Dit zoeken en ontwerpen, op basis van de praktijk, van de beste regeringsvorm, is ook wat Spinoza in de *Tractatus politicus* doet, zij het met dit verschil dat hij niet met één beste regeringsvorm voor de dag zal komen maar met de beste vorm van elk der drie hoofdtypen (eenhoofdig, meerhoofdig, democratisch).

11. Dit werk, 'handelende in ses onderscheide boeken van steeden, landen, oorlogen, kerken, regeeringen en zeeden', is een postume uitgave (door Pieter) van een in gebrekkige staat verkerende hoeveelheid aantekeningen van Johan. Men vindt er echter dezelfde grondgedachte terug als in *Consideratien*. Zo luidt de titel van de eerste Discours van het 5e boek: *De wetten moeten wesen soodanig ingesteld, dat alle ingesetenen, door eigen voor- of nadeel, het gemeen wel-vaaren betragten*.

12. En waar de invloed van Hobbes, in de De la Court-literatuur zo benadrukt, slechts van geringe betekenis is.

13. 'In het rad van de fortuna is dat billijker wat sterker is', Tacitus.

14. 'Wie niet voor zich goed is, is 't voor niemand.'

15. 'Een ons eigen belang weegt meer dan honderd pond staat.' 'Weinigen gaat de publieke eer ter harte, de meesten discussiëren er wel op los over de veiligheid.'

16. 'Niemand is voor niets slecht.'

17. Achteraf betreurt ik zeer dat ik van cp. VI en VII slechts fragmenten heb opgenomen in mijn uitgave *Hoofdstukken* en niet de volledige tekst en dat ik ook die van de resterende hoofdstukken niet integraal heb opgenomen. Daar waren redenen voor, onder andere van de kant van de uitgever, maar deze hadden niet doorslaggevend mogen zijn, gezien a) het grote belang van de 'modellen' die hier ontwikkeld worden, en b) de onbereikbaarheid thans van deze hoofdstukken voor het Nederlandse lezerspubliek dat geen vreemde talen kent.

18. Met dit voor ons enigszins misleidende woord 'fundamenten' (zie TP VII/1) bedoelt Spinoza niet, zoals we wellicht zouden verwachten, de algemene overwegingen die eraan ten grondslag liggen, maar juist de concrete verschijningsvorm van een stabiele monarchie, zoals de ervaring en geschiedenis die te zien geeft en zoals die door Spinoza wordt samengevat en gestileerd. Het woord 'fundamenten' staat dus voor Spinoza's empirische constructie van de monarchie, die dan vervolgens, in hoofdstuk VII, van algemene natuur- en mensenwetten wordt afgeleid en aldus verantwoord als zijnde een degelijke constructie die stabiliteit en zekerheid waarborgt en degeneratie institutioneel voorkomt.

19. Ik wijs er met nadruk op dat hierdoor een vertekend, fragmentarisch en daardoor wat naïef beeld ontstaat van de vernuftige uitwerking die bij Spinoza is aan te treffen. Men weze daarom voorzichtig met kritiek.

20. Terloops zij hier opgemerkt dat ook het doen van onderwijs en onderzoek op staatskosten in van overheidswege gestichte academies door onze Spinoza, die

zelf zijn kost verdiende (en een aangeboden hoogleraarschap weigerde) ten stelligste wordt afgewezen. Zulke universiteiten, die permanent aan overheidsbemoeienis onderhevig zijn, dienen er volgens hem toch alleen maar toe 'om de geesten te bedwingen'. Het ideaal van een vrije staat is voor hem een staat waarin aan een ieder die dat wil, wordt toegestaan, zijn mening te uiten en in het openbaar als docent op te treden, maar dan wel 'op eigen kosten en op eigen verantwoording' (VIII/49).

21. Ook na de ramp van 1672 verwijst Spinoza nog graag naar de Hollandse politiek-economische situatie. 'Want lasten die tot behoud van vrede en vrijheid de burgers worden opgelegd, zijn hoe zwaar ook, te dragen en worden ter wille van de voordelen van de vrede geduld. Welk volk heeft bij voorbeeld ooit zo vele en zo zware lasten moeten opbrengen als het Hollandse? En toch werd het hierdoor niet uitgeput, maar integendeel door rijkdom zo machtig dat allen zijn voorspoed benijdden' (VIII/31).

22. Door de benoeming van een dictator of door aparte wetten tegen luxe of losbandigheid.

23. Zie *Ethica* IV, prop. 45, scholion 2.

24. Ik heb dit uitgebreid aan de hand van vele teksten besproken in mijn *Archeologie van de economie. De economische theorie in de Griekse Oudheid*. Markant, Nijmegen 1986, 1988, 3e dr.

25. Natuurlijk zijn er ook andere 'staatkundigen' die een open oog hebben voor de hebzucht en zijn uitwassen, zoals Hobbes en na Spinoza Mandeville. Niemand echter stuurt aan op institutionele uitbating van de hebzucht ter wille van het algemeen belang.

Boekbespreking

L.J.M. D'Anjou, **Actoren en factoren in het wetgevingsproces. Een empirische theorie over de totstandkoming van wetgeving**, Tjeenk Willink, Zwolle 1987.

De politieke agendabouwbenadering stelt de vraag hoe het komt dat ten aanzien van bepaalde maatschappelijke problemen niet en ten aanzien van andere wel bindende beslissingen door de overheid worden genomen. In 1972 publiceerden R.W. Cobb en C.D. Elder hun boek *Participation in American politics. The dynamics of agenda-building*, waarin zij deze benadering uitwerkten. C. van der Eijk en W.J.M. Kok leverden vanuit Nederland een belangrijke bijdrage aan de theorievorming met hun artikel 'Nondecisions reconsidered' in *Acta Politica* (1975). Zowel in theoretisch als empirisch opzicht was eveneens Koks studie *Signalering en selectie* (1981) van betekenis.

De agendavormingsbenadering is in Nederland overigens maar op bescheiden schaal bij de analyse van beleid gebruikt. Deze toepassing is bovendien beperkt gebleven tot enkele beleidssectoren. De dissertatie van D'Anjou is een van de eerste meer uitgebreide studies waarin het agendabouwperspectief wordt gehanteerd en verdient daarom aandacht. Hieronder wordt ingegaan op de volgende vragen: wat draagt deze studie op theoretisch niveau bij aan de agendabouwbenadering en wat kan de toepassing van dit perspectief ons leren over de waarde ervan voor de analyse van beleid?

D'Anjou stelt in zijn onderzoek de vraag: 'welke actoren en factoren beïnvloeden de totstandkoming van wetten en bepalen de inhoud ervan?' (p. 19). Met behulp van de decisiemethode uit de traditie van het invloeds- en machtonderzoek en de agendabouwbenadering stelt hij een 'voorlopig' theoretisch model op. Doel is een theorie met betrekking tot het wetgevingsproces te ontwikkelen (p. 19-21).

Een belangrijk element uit de agendabouwtraditie dat D'Anjou overneemt, is de transformatie van de probleemdefiniëring onder invloed van de activiteiten van entrepreneurs: diffuse behoeften ontwikkelen zich tot wensen, vervolgens tot sociale claims, strijdpunten, items en resulteren uiteindelijk in wetten (p. 86). Het politieke besluitvormingsproces splitst hij derhalve in een aantal fasen op. De *voorfase* loopt van de vormgevingsfase tot en met het bereiken van de maatschappelijke agenda. Dan volgt de entree in het *politieke systeem*: strijdpunten worden items. De